

МЕТОДОЛОГІЧНІ СКЛАДНОСТІ КРОС- КОРДОННИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У сучасних соціальних науках поширюється дослідження так званих «фронтирів» або порубіжних територій. Засновником концепту фронтиру вважається американський вчений Фредерик Тернер, який наприкінці ХІХ ст. проаналізував процес колонізації європейськими переселенцями американських територій. Оскільки чітке розмежування національних територій не було остаточно завершено ще у минулому столітті, державні кордони в Європі до певної міри залишалися рухливими, що супроводжувалося також переміщенням населення. В результаті сформувалися прикордонні території, які характеризувалися активними культурними взаємовпливами, що обумовило звернення соціальних дослідників до теорії фронтиру.

Сучасні парадигми прикордонних досліджень істотно відрізняються від первинної теорії Тернера. В результаті численних дискусій та досліджень вчені обґрунтували відхід від лінійного розуміння фронтиру, а у вітчизняній науці в науковій обіг увійшов термін «прикордоння», який, на думку окремих науковців, має певну відмінність.

На погляд багатьох вітчизняних дослідників термін «прикордоння» означає території, на яких активні процеси взаємодії між спільнотами в різних сферах були обумовлені такими факторами, як колонізація, змішаність національного складу населення внаслідок природних процесів розселення та незавершення процесу територіального розмежування. Переклад терміну «фронтір» відповідає українському «прикордоння», проте його застосування, з точки зору Т. Винарчука, підкреслює акцентованість дослідника на активності процесів взаємовпливу, спрямованість наукового дослідження на вивчення саме його характеру та наслідків і дозволяє відійти від лінійної локалізації [1, 44].

Активна полеміка щодо сучасних трансформацій кордону і прикордонних територій розвивається в глобалізаційному річищі. Глобалізація розвиває чіткі розмежувальні лінії між територіями. В якості рушійних сил цього процесу можна назвати: глобалізацію економічних трансакцій (інвестиції, міжнародні фінансово-економічні проекти тощо); революцію в сфері інформаційно- комунікаційних технологій; розширення сфери діяльності міжнародних корпорацій; взаємозалежність держав, загальноєвропейська безпека.

З причин своєї специфіки транскордонні регіони всієї Європи демонструють необхідність використання простору і комплексу взаємовідносин з сусідами в інтересах всієї спільноти і на всіх рівнях: економічному (з перегрупуванням потоків і обміну), адміністративному (з деконцентрацією і адміністративними прикордонними «містками»); соціальному (з соціальним захистом в прикордонні); політичному (з децентралізацією); культурному (з регіональною ідентичністю прикордоння); екологічному (з спільним освоєнням територій).

Перелік цих рівнів свідчить, що підходів до прикордонних територій з мірками суто юридичними або інституціональними недостатньо. Це не знімає нерівновагу і асиметрію, характерні для прикордонних регіонів у цілому. Основна мета прикордонних просторів – це ліквідація нерівноваги і взаємопроникнення за умов взаємної поваги; це передбачає, що життя в прикордонні спирається на соціальні взаємовідносини всіх учасників транскордонного співробітництва (ТКС).

На сучасному етапі інтеграції та глобалізації фактор транскордонних територій може стати одним з найважливіших чинників соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів, що вимагає чіткого дотримання балансу державних і місцевих повноважень та інтересів.

Розробка відповідних соціологічних підходів до вивчення особливостей прикордонних соціальних відносин на регіональному рівні та рівні місцевого самоврядування може посприяти створенню адекватного механізму правового, господарського і

соціально-політичного регулювання всього комплексу питань транскордонного співробітництва.

Сучасні соціальні дослідники розглядають прикордоння не як окремі території по обидва боки від умовної межі, але як соціальний простір. Це пов'язано з специфікою проживання населення на території, яка проявляється в особливостях життєвого світу, іншій ментальності і соціальних практиках, що трансформувались у результаті появи державного кордону в звичному соціальному просторі повсякденності.

В сучасних роботах акцентується увага на тому, як соціальні і символічні кордони між соціально-культурними категоріями конструюються в дійсності. Іде перерозподіл зв'язків між вже детериторизованою соціальною, етнічною і національною ідентичностями. Зміна політичної мапи Європи викликала необхідність перевизначити і співвіднести ідентичності, пов'язані з просторовою локалізацією, відкритістю кордонів стосовно вільним переміщенням товарів, капіталів, людей [2].

Загальним недоліком у роботах, присвячених проблематиці прикордоння, є відсутність соціологічної рефлексії перебігу подій у життєвому просторі прикордонних спільнот, а також обмеженим методологічним інструментарієм: статистикою і масовими опитуваннями.

Актуальність проведення крос-кордонних соціологічних досліджень у Карпатському регіоні викликана соціально-економічними і геополітичними особливостями країн цього регіону, високими темпами світових інтеграційних процесів, відсутністю налагодженої нормативно-правової бази регулювання прикордонних відносин, можливістю перетворення потенційного «ресурсу кордону» в один з основних дійових чинників соціально-економічного розвитку периферійних територій. Розвиток транскордонного співробітництва прикордонних територій, перетворення їх на вузлові точки співробітництва з прикордонними країнами – членами Європейського Союзу набувають особливого значення в євроінтеграційній зовнішній політиці України.

Проведення соціологічного дослідження в різних культурах та подальший порівняльний аналіз його результатів вимагає від соціолога врахування низки методологічних особливостей.

Яка дослідницька методологія є найбільш адекватною для крос-кордонних досліджень? Для цього необхідно максимально чітко визначити саме поняття крос-кордонного дослідження. Ми визначаємо такі дослідження як широкий набір концепцій, що стосуються крос-кордонної мобільності, глобальної інституціональної реструктуризації, комплексної культурної трансформації та крос-кордонної історії.

У проведенні та оцінюванні результатів крос-кордонного дослідження вирішальне значення має *концепція рівноцінності*. Рівноцінність у такому дослідженні може бути визначена як стан або умова подібності в концептуальному значенні та в емпіричному методі між культурами, що створює можливість для порівняння цих культур. Питання рівноцінності стосується кожного з окремих аспектів проведення будь-якого соціологічного дослідження, але у випадку проведення дослідження в різних культурах та країнах виникають суто специфічні вимоги, як-то: можливість порівняння мови і перекладу, питання про можливість існування культурних наборів реакцій в отриманих емпіричних даних.

Серед численних методологічних проблем крос-кордонного дослідження є: визначення виду дослідження, формування вибіркової сукупності, визначення перемінних, мовні перешкоди та дослідницькі процедури.

Для побудови нормативної моделі вибіркової сукупності крос-кордонного соціологічного дослідження необхідно чітко визначити географічні межі та сутнісні характеристики прикордонних територій. Це території, які безпосередньо прилягають до державного кордону, відчувають на собі найбільший вплив кордону і сусідньої країни та мають особливий додатковий потенціал розвитку і міжнародного співробітництва. Зазначений потенціал П.Бакланов і С.Ганзей називають специфічним потенціалом прикордоння, який формують такі складові [3, с. 14-15]:

1. Географічне положення прикордонної території, її близькість до державного кордону і, відповідно, зарубіжної країни. Для

визначення конкретної відстані від кордону соціологи мають враховувати особливості транскордонної історії прилежних територій та соціокультурної специфіки укладу життя місцевого населення.

2. Специфічна інфраструктура прикордоння: наявність транспортних переходів державного кордону, причому, здебільшого для різних видів транспорту; наявність інфраструктури прикордонного і митного контролю, зв'язку, об'єктів сервісу тощо. У цьому зв'язку прикордонна територія може мати значний транзитний потенціал.

3. Можливість широкого використання потенціалу і ресурсів прикордоння сусідньої держави, в тому числі природних – земельних, лісових, водних, рекреаційних тощо.

4. Можливість залучення в різні форми співробітництва населення з прикордоння однієї країни в прикордоння іншої і навпаки.

5. Можливість залучення в різні форми міжнародної співпраці, в тому числі в зовнішньоекономічну діяльність, значної частини населення прикордоння.

6. Широке використання ринків сусідніх країн у межах прилеглих до кордону територій.

7. Можливість розвитку в прикордонні цілісного поєднання видів діяльності на основі взаємовигідного міжнародного співробітництва: в сфері торгівлі, експортно-орієнтованих виробництв, у тому числі середніх і малих підприємств з переробки імпортованої сировини, напівфабрикатів, а також туристичних компаній і об'єктів міжнародного туризму; культурно-освітніх видів діяльності тощо.

Врахувавши всі складові потенціалу прикордоння, можна достатньо прискіпливо визначити межі прикордонних територій, які будуть виокремлювати території з максимально високим або істотним потенціалом прикордоння.

Аналіз дослідницьких процедур крос-кордонних соціологічних досліджень покликаний вирішити дві основні методологічні складності: виявлення оптимального методу збору первинної соціологічної інформації та досягнення гармонізації емпіричних даних національних досліджень.

Враховуючи багаторівневий характер транскордонних відносин та обмежений рівень інформації про партнерів, доволі перспективним виглядає використання комбінованих методів дослідження транскордонного співробітництва – поєднання описових принципів та кількісних параметрів. Такі методи є проміжними між фактологічними (формалізованими) та експертними (інтуїтивними). Найчастіше до комбінованих методів відносять колективні експертні оцінки та різного роду види моделювання, під час якого фактологічна й експертна інформація використовується як вхідна.

Комбінований метод аналізу соціально-економічних і етнонаціональних показників, як зауважує О. Пелін, надає підстави для визначення регіоноутворювальних чинників. За локальними суперечностями регіональних інтересів комбіновані методи відкривають невирішені латентні глобальні геополітичні проблеми, які проявляються через міжрегіональні суперечності [4, с. 194].

Перспективною методологією проведення крос-кордонних соціологічних досліджень є поєднання глибинних інтерв'ю з фокус-груповими дискусіями (фокус-групами), залежно від категорії респондентів [5, р.11].

На думку окремих дослідників, досягти гармонізації національних вимірювань можна двома шляхами. Перший полягає у визнанні відмінностей і окремого аналізу кожного національного масиву даних з їх подальшим порівнюванням. Однак інтерпретація статистичних даних, що порівнюються, вимагає детального знання різних національних систем. Крім того, еквівалентність не може бути статистично перевірена, тому доводиться покладатися на валідність та достовірність. Другий підхід полягає в узгодженні змінних другого плану, що означає побудову таких змінних, які можуть бути безпосередньо зіставлені. По суті методика узгодження вимагає загального рівня спільності, який використовуватиметься під час порівняння різних культур країн-учасниць опитування. Істотним недоліком такого підходу може стати втрата частини інформації, якщо рівень спільності буде мінімальний¹.

¹ Детальніше див. Harkness Janet A., Fons J.R., Van de Vijver, Mohler Peter Ph. *Cross-Cultural Survey Methods*. New York: John Wiley & Sons, 2003.

Враховуючи конкретну тематику міжнародного соціологічного моніторингу транскордонного співробітництва запропонований інструментарій опитування (опитувальник для інтерв'ю «обличчям до обличчя») включає шість комплексних вимірів соціокультурного простору, які утворюють соціально-економічний та культурно-особистісний комплекси.

У цьому випадку нас цікавлять такі виміри, як умови життя в населеному пункті; міграційні настрої та практики; оцінка роботи державних служб; безпосереднє ставлення місцевого населення до транскордонного співробітництва; інформаційний простір місцевих громад; міжетнічні відносини та мовна ситуація.

Блок **«умови життя в населеному пункті»** дозволяє з'ясувати ценз осідлості, оцінку економічного становища сім'ї респондента та в цілому місцевій спільноті, рівень задоволеності життям у населеному пункті, а також ієрархію найбільш дефіцитних соціальних благ, які в сукупності значною мірою визначають соціальне самопочуття населення. Останнє може стати одним із суб'єктивних чинників оцінки транскордонного співробітництва.

Блок **«міграційні настрої та практики»** дозволяє емпірично виміряти рівень міграційної активності респондентів включно з мотивацією міграційних установок та соціально-демографічним портретом потенційних мігрантів, напрямки можливих міграційних потоків, наявний досвід перебування за кордоном. Соціологічне вимірювання міграційних практик респондентів дозволяє виявити можливі проблеми в сфері транскордонної мобільності місцевого населення.

Блок **«оцінка роботи державних служб»** розрахований на соціологічне вимірювання оцінки роботи державних служб, що працюють на державному кордоні, виявлення наявних недоліків у роботі прикордонних і консульських служб власне своєї країни та сусідніх країн. Суб'єктивна оцінка зазначених державних інститутів може значною мірою визначати загальну оцінку ефективності транскордонного співробітництва між окремими країнами.

Основною метою блоку **«ставлення до транскордонного співробітництва»** є виявлення оцінок та ставлення населення до

правового регулювання перетину кордону мешканцями транскордонних територій, наскільки мешканці цих територій взагалі обізнані з існуючими законодавчими документами.

На основі цього можливо буде дізнатися: чи сприяють наявні правові документи вільному пересуванню людей та товарів через кордони, чи діючий закон накладає серйозні перешкоди на їхнє пересування. Також за допомоги цього блоку питань можна зробити висновки, чи взагалі впливає існуюче законодавство на транскордонне співробітництво, оскільки на практиці ситуація із пересуванням людей та товарів через кордон може виглядати зовсім по-іншому, де-факто відрізнитися від норм, закріплених законодавчо. При цьому етносоціальну специфіку прикордонних районів визначають родинні або дружні зв'язки місцевих жителів з населенням сусідніх країн.

Індикатори блоку ґрунтуються на семи параметрах вимірювання якісних та кількісних характеристик ТКС, запропонованих В. Школьніковим [6, с.7].

Блок опитувальника стосовно ставлення до прикордонного співробітництва, окрім виявлення ситуації із правовим регулюванням руху людей та товарів де-юре та де-факто, дозволяє отримати середні бали оцінок у різних сферах:

- оцінки історичної та культурологічної ситуацій, що склалися на прикордонних територіях з обох боків, включаючи ступінь збереження історичних, культурних, релігійних пам'яток, родових могил; ступінь легкості відвідування пам'ятників і могил по обидва боки кордону; ступінь свободи віросповідання, вільного доступу до богослужінь по обидва боки кордону; наскільки історія регіону розглядається однаково по обидва боки кордону; регулярність проведення культурно-історичних фестивалів за участі місцевого населення по обидва боки кордону;
- оцінки демографічної ситуації, зокрема рівня змішаних шлюбів подружжів, що проживають з обох боків кордону;
- оцінки інфраструктури, що включає у себе наявність сучасних, технічно справних та швидких засобів пересуван-

ня через кордон; наявність мережі сучасного і дешевого стаціонарного та мобільного зв'язку через кордон; наявність вільного і недорогого доступу до Інтернету;

- оцінки управління ресурсами, зокрема рівень взаємного реагування на надзвичайні ситуації, спільні природоохоронні заходи, рівень узгодження та здійснення спільного управління життєво важливими ресурсами, де кордони практично не мають значення;
- оцінки економічного співробітництва на прикордонних територіях, включаючи обсяг прикордонної торгівлі і її динаміку;
- оцінки міграційних процесів та їх можливостей, найважливішими показниками яких є кількість контрольно-пропускних пунктів, що мають скорочувати очікування тих, для кого необхідні візи; відсутність віз для перетину кордону для прикордонного населення обох країн; кількість людей, які працюють по інший бік кордону.

Блок запитань «**інформаційний простір**» націлений на виявлення рівня доступу населення прикордонних територій до ЗМІ (включаючи телебачення, радіо, друковану пресу) з сусідніх держав. Окрім цього, питання цього блоку мають виявити, якими засобами користуються мешканці прикордонних територій для підтримання контактів зі своїми родичами у сусідніх державах та які труднощі при цьому у них виникають.

Важливість цього блоку полягає у тому, що ЗМІ відіграють важливу роль у формуванні «добросусідської» або «опозиційної» моделі ідентичності в прикордонні, особливо якщо державний кордон є певним чином обмежений для поїздок місцевого населення, оскільки виконує переважно «бар'єрні» функції. В цій ситуації ЗМІ шляхом побудови в масовій свідомості геополітичної шкали «союзник – партнер – супротивник – ворог» полегшують політикам задачу оперативного конструювання образів «наших» і «чужих». У разі збереження можливостей безпосереднього контакту населення, яке проживає по різні боки державного кордону, штучне нав'язування політичними елітами

сусідніх країн «опозиційної» моделі ідентичності стає ускладненим.

Блок **«міжетнічні відносини та мовна ситуація»** містить індикатори, що дозволяють виміряти рівень ксенофобії серед мешканців прикордонних територій: досліджується ставлення місцевого населення до заробітчаків із сусідніх країн, до змішаних шлюбів, а також пропонується вказати на можливі випадки дискримінації за етнічною, мовною або релігійною ознаками.

Запропонований аналітичний каркас масового соціологічного опитування дозволить здійснити емпіричну верифікацію теоретичного знання про вплив кордону на світ повсякденності мешканців прикордонних районів Карпатського євросередині, яка в свою чергу веде до структуризації нового соціального простору прикордоння.

За допомоги проведення крос-кордонного соціологічного дослідження можна виокремити різні соціальні групи через способи, ступінь та характер впливу кордону. Мова йде про респондентів, орієнтованих на професійне співробітництво з мешканцями прикордонних районів сусідніх країн та отримання прибутку; учасників опитування, націлених на отримання доходу і можливості приватних виїздів за кордон за покупками, товарами; індивідів, для яких особливе значення мають особисті відносини, культурний обмін та отримання доходу. Окрему категорію респондентів можуть скласти ті, хто очікує негативних наслідків територіальної близькості від кордону, насамперед можливого погіршення криміногенної ситуації.

Соціологічний супровід транскордонного співробітництва дозволить також зрозуміти: як формується соціальний простір прикордоння, як функціонують його елементи, які правила визначають поведінкові стратегії місцевого населення і соціальних інститутів, яку роль відіграє в цих процесах новий кордон Європейського Союзу, його вплив на повсякденне життя місцевих громад по обидва боки державного кордону України в Карпатському євросередині.

Список використаних джерел

1. *Винарчук Т.В. Регіон, прикордоння, фронтир як концепти дослідження українського державотворення початку ХХ ст./ Т.В.Винарчук // Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету, 2011. Вип. XXXI. – С. 41– 48.*
2. *Amelina A., Nergiz D.D., Faist T., Glick Schiller N. Beyond methodological nationalism: research methodologies for cross-border studies. – New York: Routledge, 2012.*
3. *Бакланов П.Я. Трансграничные территории: проблемы устойчивого развития /П.Я. Бакланов, С.С. Ганзей. – Владивосток: Дальнаука, 2008.*
4. *Пелін О. Комбіновані методи дослідження соціальних проблем Карпатського євро регіону /О. Пелін // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики.– 2013. – Вип. 59-60. – С. 192-196.*
5. *European Citizenship – cross-border mobility. Aggregate Report. August 2010.*
6. *Посібник із індексації та моніторингу транскордонного співробітництва. – Ужгород: Інститут транскордонного співробітництва, 2012.*